Kokand University

SHAXS MA'NAVIYATINING SHAKLLANISHIDA TIL VA ADABIYOTNING ROLI

Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman to‘plami

[DATE]
[COMPANY NAME]
[Company address]

QO‘QON UNIVERSITETI

SHAXS MA’NAVIYATINING SHAKLLANISHIDA TIL VA ADABIYOTNING ROLI

Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman to‘plami

Qo‘qon – 2025

O‘ZBEK ADABIY TILIDA ORFOEPIK ME’YORLAR SHAKLLANISHINING TARIXIY-LISONIY ASOSLARI

D.Sh.Egamnazarova,
Qo‘qon universiteti Andijon filiali dotsenti.

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek adabiy tilida orfoepik me’yorlarning shakllanish tarixi, ularning taraqqiyot bosqichlari va bugungi kunda yuz berayotgan lisoniy o‘zgarishlar dinamikasi tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida jonli so‘zlashuv nutqi, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar ta’sirida adabiy talaffuzda yuzaga kelayotgan transformatsiyalar tahlil qilingan. Til tizimidagi me’yorlarning barqarorligi va o‘zgaruvchanligi muammosi sotsiolingvistik hamda sinxron yondashuvlar asosida yoritib berilgan. Maqola so‘ngida o‘zbek tili orfoepiyasining rivojlanish tamoyillari umumlashtirilib, nutq madaniyatini yuksaltirishga doir amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek adabiy tili, orfoepik me’yor, talaffuz dinamikasi, til evolyutsiyasi, nutq madaniyati, sotsiolingvistika, jonli nutq, transformatsiya.

Abstract. This article examines the history of the formation of orthoepic norms in the modern Uzbek literary language, the stages of their development, and the dynamics of linguistic changes occurring today. The research analyzes the transformations in literary pronunciation under the influence of spoken language, mass media, and social networks. The problem of stability and variability of norms in the language system is highlighted on the basis of sociolinguistic and synchronous approaches. At the end of the article, the principles of development of Uzbek orthoepy are summarized, and practical recommendations for improving speech culture are developed.

Keywords: Uzbek literary language, orthoepic norm, pronunciation dynamics, language evolution, speech culture, sociolinguistic, spoken language, transformation.

Kirish

Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida adabiy til me’yorlari, xususan, orfoepik qonuniyatlar jamiyatning madaniy va ma’naviy darajasini belgilovchi bosh mezonlardan biri hisoblanadi. Har bir millatning o‘zligini, uning madaniy taraqqiyotini ko‘rsatuvchi eng oliy lisoniy ko‘rinish – bu shakllangan va tizimga solingan adabiy tildir. Til faqatgina muloqot vositasi bo‘lib qolmay, balki xalqning tarixi, tafakkuri va ijtimoiy hayotini o‘zida aks ettiruvchi tirik organizmdir. Bu

organizmning barqaror faoliyat ko‘rsatishi va jamiyat a’zolari o‘rtasida bir xil tushunilishini ta’minlash esa bevosita adabiy til me’yorlariga bog‘liq. Me’yorlar til tizimining ichki qonuniyatlarini himoya qiladi va uni tartibsiz o‘zgarishlardan asraydi.

Lisoniy me’yorlar orasida talaffuz, ya’ni orfoepik me’yorlar o‘ziga xos murakkab tabiati bilan ajralib turadi. Negaki, yozma nutq me’yorlari muayyan qonun-qoidalar, imlo lug‘atlari orqali qat’iy tartibga solinsa-da, og‘zaki nutq hamda jonli talaffuz doimo harakatda bo‘ladi. O‘zbek adabiy tilining talaffuz me’yorlari uzoq tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan bo‘lib, u turli davrlardagi ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar, madaniy yuksalishlar va xalqning lisoniy ehtiyojlari asosida shakllangan. Biroq har qanday til kabi o‘zbek tili ham sotsial va madaniy jarayonlar ta’sirida yangilanib, boyib boradi. Bu jarayon, shubhasiz, so‘zlarning talaffuzi va tovushlarning nutq oqimidagi o‘zgarishlarida ham yaqqol namoyon bo‘ladi.

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari asrida adabiy talaffuz me’yorlarining o‘zgarish dinamikasi yanada jadallashdi. Ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, internet platformalari va jonli muloqot maydonlarining kengayishi natijasida adabiy til hamda shevalar, so‘zlashuv nutqi o‘rtasidagi chegara qaysidir ma’noda qisqarib bormoqda. Radio va televideniye boshlovchilari, blogerlar hamda jamoat arboblarining nutqida adabiy til me’yorlaridan chekinish, sheva elementlarini aralashtirish yoki xorijiy so‘zlarni o‘z qonuniyatlarimizga moslashtirmasdan talaffuz qilish holatlari kuzatilyapti. Bu esa adabiy tilning sofligini saqlash hamda uning amaldagi talaffuz me’yorlarini chuqur ilmiy tahlil qilish zaruratini tug‘diradi.

Ushbu tadqiqot ishining dolzarbligi ham aynan mana shu lisoniy jarayonlarni sinxron va sotsiolingvistik jihatdan o‘rganish ehtiyoji bilan belgilanadi. Maqolada o‘zbek adabiy tili talaffuz me’yorlarining shakllanish asoslari ko‘rib chiqiladi, shu bilan birga, jonli nutq ta’sirida yuzaga kelayotgan zamonaviy o‘zgarishlar va ularning rivojlanish tamoyillari izchil tahlil qilinadi. Tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlari hamda tashqi ijtimoiy omillarning orfoepiyaga ta’sirini aniqlash, milliy nutq madaniyatini yuksaltirish choralarini belgilash ushbu ilmiy izlanishning bosh maqsadi hisoblanadi.

Asosiy qism

Til siyosati va ongli boshqaruv tamoyili. 1989-yilgi «Davlat tili haqida»gi qonun va 2019-yilgi farmondan so‘ng o‘zbek tilining qo‘llanish doirasi kengaydi, nutq madaniyatiga talab esa davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi [1]. Til siyosati talaffuzga bevosita buyruq bera olmasa-da, ta’lim, efir va ish yuritish sohalarida

namunaviy nutqqa ehtiyojni oshirib, kodifikatsiyaning yangi bosqichiga zamin tayyorlaydi.

1-jadval

O‘zbek adabiy talaffuz me’yorining shakllanish va o‘zgarish tamoyillari

Tamoyil	Harakat yo‘nalishi	Misol
Dialektal tayanch	Shakllantiruvchi	*bala → bola [bɔla]*
Tarixiy vorislik	Shakllantiruvchi	*she’r [ʃe:r]*
Grafik-orfografik muvofiqlik	Shakllantiruvchi	*kitob [kitɔp]*
Umumtushunarlilik	Shakllantiruvchi	*kevotti → kelyapti*
Institutsional kodifikatsiya	Barqarorlashtiruvchi	darslik, lug‘at, diktor nutqi
Variantlilik	O‘zgartiruvchi	*pabrika → fabrika*
Manba tilga yo‘nalish	O‘zgartiruvchi	*menejer [ʒ] ~ [dʒ]*
Grafikaning qayta ta’siri	O‘zgartiruvchi	*цемент → sement [s]*
Ommaviy nutq muhiti	O‘zgartiruvchi	*san’at [sanʔat] ~ [sanat]*
Tejamkorlik va aniqlik	O‘zgartiruvchi	*kitob [k(ı)tɔp]*
Til siyosati	Barqarorlashtiruvchi	normativ-huquqiy hujjatlar

O‘zbek adabiy tilining talaffuz me’yorlari uzoq asrlik tarixiy tadrijga ega bo‘lib, murakkab lisoniy jarayonlar zaminida yuzaga kelgan. Milliy tilimizning orfoepik asoslari, xususan, zamonaviy ko‘rinishdagi me’yorlar o‘tgan asrning yigirmanchi-oltmishinchi yillarida faol tartibga solina boshlandi [2, 42-bet]. O‘zbek orfoepiyasining poydevori sifatida asosan Toshkent-Farg‘ona shevalari tizimi hamda undagi qorluq lahjasiga xos xususiyatlar asos qilib olindi [3, 118-bet]. Bu tanlov adabiy tilning boshqa turkiy tillardan ajralib turuvchi o‘ziga xos vokalizm va konsonantizm tizimini shakllantirdi. Singarmonizm hodisasining kuchsizlanishi, unlilar tizimidagi o‘zgarishlar va portlovchi, sirg‘aluvchi tovushlarning talaffuz qonuniyatlari aynan shu davrlarda ilmiy jihatdan asoslandi hamda darsliklarga kiritildi.

Har qanday til tizimidagi talaffuz qoidalari yozuv va imlo bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadi. Biroq yozuv grafik tizim sifatida grafik belgilar majmuyidan iborat bo‘lsa, talaffuz jonli jarayon bo‘lib, unda lisoniy tejamkorlik va nutq a’zolarining qulaylikka intilishi yetakchilik qiladi [4, 85-bet]. O‘zbek adabiy tilida ham uzoq yillar davomida shakllangan fonetik qonuniyatlar so‘z so‘zlash jarayonida tovushlarning bir-biriga moslashishi, ya’ni assimilyatsiya, dissimilyatsiya hamda eliziya kabi hodisalarni keltirib chiqargan. Ushbu

qonuniyatlar vaqt o‘tishi bilan nutqiy ko‘nikmaga aylanib, jamiyat tomonidan adabiy me’yor sifatida qabul qilingan [2, 57-bet].

Bugungi kunda o‘zbek adabiy tilining talaffuz me’yorlari barqarorlik va o‘zgaruvchanlik o‘rtasidagi dialektik munosabatni boshdan kechirmoqda. Lisoniy tizim bir joyda qotib qolmaydi, u jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayotidagi har qanday evrilishlarga birinchilardan bo‘lib munosabat bildiradi [5, 14-bet]. Zamonaviy bosqichda talaffuz me’yorlarining o‘zgarishi, eng avvalo, og‘zaki nutqning ommaviy axborot vositalari orqali keng ko‘lamda tarqalishi bilan izohlanadi. Ilgari faqat diktorlar yoki sahna namoyandalari nutqi adabiy me’yor namunasi hisoblangan bo‘lsa, bugungi kunda erkin mikrofon, jonli efirlar va ijtimoiy tarmoqlardagi audio va video kontentlar milliy nutq muhitiga bevosita ta’sir o‘tkazmoqda [6, 92-bet].

Ushbu jarayonda talaffuzning ikki xil tendensiyasi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Birinchisi, yozuvning talaffuzga ta’siridir. Ya’ni, yosh avlod vakillari va ko‘plab so‘zlovchilar so‘zlarni orfoepik qoidalarga ko‘ra emas, balki yozilganidek, harfma-harf talaffuz qilishga moyillik ko‘rsatmoqdalar [4, 99-bet]. Bu esa tilimizning tarixiy shakllangan ohangdorligi va jonli urg‘u tizimiga ma’lum ma’noda salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Ikkinchi tendensiya esa, aksincha, jonli so‘zlashuv tilidagi qisqarishlar, tovushlarning tushib qolishi yoki bir-biriga qo‘shilib ketishi kabi hodisalarning adabiy nutq qatlamiga kirib kelishidir. Bu holat ko‘proq norasmiy muloqot maydonlarida erkinlikning ortishi va lisoniy tejamkorlik tamoyilining haddan tashqari faollashishi natijasida yuzaga kelmoqda [5, 33-bet].

Orfoepik me’yorlarning o‘zgarishida ijtimoiy omillar, aholining migratsiyasi va hududiy dialektlarning adabiy til muhiti bilan faol to‘qnashuvi muhim rol o‘ynaydi [3, 145-bet]. Yirik shaharlarda, madaniy va ilmiy markazlarda turli viloyat hamda sheva vakillarining doimiy muloqoti natijasida o‘ziga xos aralash nutq tiplari shakllanmoqda. Bu esa adabiy talaffuzda ayrim sheva elementlarining, xususan, unlilarni cho‘zish yoki undoshlarni qattiqroq aytish kabi mahalliy xususiyatlarning adabiy nutqqa sizib kirishiga zamin yaratadi [6, 104-bet].

Bundan tashqari, globallashuv va faol integratsiya jarayonlari sababli tilimizga kirib kelayotgan o‘zlashma so‘zlar ham talaffuz tizimini yangi muammolar qarshisiga qo‘ymoqda. G‘arbiy Yevropa va boshqa xorijiy tillardan o‘zlashayotgan terminologik qatlam o‘zbek tilining an’anaviy fonetik qonuniyatlariga har doim ham bo‘ysunavermaydi [7, 76-bet]. Natijada xalqaro so‘zlarni asl holaticha talaffuz qilishga intilish bilan birga, ularni o‘zbek tili artikulyatsiyasiga moslashtirish tendensiyasi o‘rtasida o‘zaro kurash ketmoqda. Bu kabi jarayonlar zamonaviy o‘zbek tilshunosligida orfoepiya me’yorlarini vaqti-vaqti bilan qayta ko‘rib chiqish, muayyan o‘zgarishlarni qonunlashtirish yoki

aksincha, adabiy til sofligini saqlash uchun qat’iy tavsiyalar ishlab chiqish zarurligini ko‘rsatadi [2, 88-bet].

Xulosa

O‘zbek adabiy tilida talaffuz me’yorlarining shakllanishi va o‘zgarish tamoyillarini tadqiq etish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Adabiy til me’yorlari, xususan, orfoepik qonuniyatlar tilning ichki barqarorligini va jamiyatdagi muloqot tizimliligini ta’minlovchi dinamik hodisadir. O‘zbek orfoepiyasi o‘zining tarixiy taraqqiyot yo‘lida milliy o‘zlikni va jonli xalq tilining eng sara xususiyatlarini o‘zida mujassam etgan holda mukammal tizim darajasiga ko‘tarildi. Biroq bugungi axborotlashgan jamiyat hayoti, texnologik taraqqiyot va ijtimoiy integratsiya jarayonlari ushbu me’yorlarga o‘zining sezilarli ta’sirini o‘tkazmoqda.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy o‘zbek nutqida orfoepik me’yorlar ikki qarama-qarshi tendensiya — yozuv ta’sirida harfma-harf talaffuz qilishga intilish hamda jonli nutqiy tejamkorlik sababli so‘zlarni haddan tashqari qisqartirib yuborish jarayonlari orasida rivojlanmoqda. Shuningdek, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlardagi erkin muloqot muhiti adabiy tilga dialektal xususiyatlar hamda xorijiy o‘zlashmalarning tizimsiz kirib kelishini jadallashtirmoqda. Bu holat adabiy talaffuz me’yorlarining buzilishiga va nutq madaniyatining pasayishiga olib kelishi mumkin.

O‘zbek adabiy tilining sofligini saqlash va talaffuz madaniyatini yuksaltirish maqsadida quyidagi amaliy choralar va tavsiyalar ilgari suriladi:

Ommaviy axborot vositalari, radio, televideniye va internet platformalarida faoliyat yuritayotgan jurnalist hamda blogerlarning nutq madaniyatini, adabiy talaffuz malakasini oshirishga qaratilgan maxsus kurslar va media-loyihalarni yo‘lga qo‘yish zarur.

Ta’lim muassasalarida, xususan, maktabgacha va umumiy o‘rta ta’lim tizimida orfoepiya qoidalarini o‘rgatishga ajratilgan soatlarni kengaytirish hamda o‘quvchilarda yoshligidanoq to‘g‘ri va chiroyli so‘zlash ko‘nikmalarini shakllantirish lozim.

Zamonaviy lingvistik o‘zgarishlarni hisobga olgan holda, o‘zbek tili orfoepiyasining yangilangan va mukammal akademik lug‘atlarini, shuningdek, yoshlar uchun qulay bo‘lgan elektron audio-lug‘atlarni muntazam ravishda yaratish va amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Raqamli nutq muhitining kengayishi diktor nutqiga tayangan an’anaviy kodifikatsiya modelini zaiflashtirdi, shu bois zamonaviy orfoepik tadqiqot korpus ma’lumotlari va eksperimental-fonetik o‘lchovlarga tayanishi lozim. Amaliy jihatdan esa variantlarni «tavsiya etiladi», «yo‘l qo‘yiladi», «tavsiya etilmaydi»

belgilari bilan farqlovchi o‘zbek tilining orfoepik lug‘atini yaratish, lotin yozuviga to‘liq o‘tish bosqichida talaffuz va imlo munosabatini alohida me’yoriy hujjatda qayd etish dolzarb vazifa bo‘lib qoladi. Zero, «egiluvchan barqarorlik» sharti bajarilgandagina adabiy talaffuz jamoa uchun ham tanish, ham zamonaviy namuna bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonuni. – Toshkent, 1989-yil 21-oktyabr.
2. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
3. To‘ychiyev U. O‘zbek adabiy tili orfoepiyasi masalalari. – Toshkent: Fan, 1996.
4. Mahmudov N. Nutq madaniyati va davlat tili. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2012.
5. Yo‘ldoshev M. Adabiy til me’yori va nutq madaniyati. – Toshkent: Akademnashr, 2019.
6. Begmatov E. O‘zbek nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1999.
7. Mengliyev B. Zamonaviy o‘zbek tili sotsiolingvistikasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2021.

157	**Egamnazarova D.** O‘zbek adabiy tilida orfoepik me’yorlar shakllanishining tarixiy-lisoniy asoslari	1037-1042